

BISERICI DIN ORHEIUL VECHI (SECOLELE XV-XVII)

DE

VLAD GHIMPU

În campaniile de săpături arheologice din anii postbelici, când s-a descoperit vatra orașului medieval Orheiul Vechi, în cuprinsul său, alături de alte vestigii a ieșit la iveală, în anul 1947, și fundația unei biserici de piatră. Arheologul care a efectuat săpăturile, G. D. Smirnov, a ajuns la concluzii, privind această biserică, destul de confuze¹, în concordanță deplină cu poziția sa de atunci. Proaspăt venit într-un teritoriu anexat la Uniunea Sovietică, arheologul rus nu cunoștea nici limba, nici istoria poporului de pe pământul pe care îl explora. În fond, concluziile sale se rezumă la următoarele:

1. Prin degajarea fundației de la biserică de piatră, autorul săpăturilor a constatat aici două faze de construcție. În cea dintâi, consideră biserică a fi avut planul constituit din două compartimente – altarul și naosul, în faza a doua, edificiului dat i s-a adăugat un pronaos, însă lăcașul nu s-a definitivat în elevație și, cu structura planimetrică dată, n-a funcționat ca atare.

2. Datarea momentului a fost stabilită la începutul secolului al XV-lea², ca argumente aducându-se o monedă tătarască din anul 1361, găsită la săparea fundației (nu se menționează în ce loc), cât și fragmente de cărămidă smălțuită cu albastru, de la pardoseală, socotite ca proprii numai perioadei în cauză.

În legătură cu prima concluzie, trebuie să menționăm că ea este infirmată de evoluția arhitecturii moldovenești, unde nu se semnalează edificii de cult numai cu altar și naos. Excepție fac paraclisele încastrate în zidurile cetăților Hotin și Soroca, primul din a doua jumătate a secolului al XV-lea, celălalt din secolul al XVI-lea³. Să remarcăm specificitatea acestor spații determinate de construcțiile principale, cum ar fi cetățile, ele comportând niște funcții religioase netipice. Cu referire la cărămida smălțuită în albastru, ca argument, de datare la începutul secolului al XV-lea (fără să se indice vreun monument analog), amintim și subliniem utilizarea ei la pardoseala bisericii Sf. Ilie din Suceava (1488)⁴.

Autorul menționatei săpături, semnalând just două faze de construcție la fundația bisericii de piatră din Orheiul Vechi, nu le-a încadrat într-o stratigrafie corespunzătoare, din punct de vedere arheologic. Pe de altă parte, el și anturajul său nu erau destul de familiarizați cu arhitectura ecleziastică moldovenească⁵. În ultimă instanță analiza aspectului sus-numit, coroborat cu unele informații din izvoarele scrise, probează date definitive pentru stabilirea istoricului bisericii din Orhei.

Asemănarea ei izbitoare cu un monument singular din Moldova, veritabilă bijuterie în piatră, cum este ctitoria lui Iacon Tăutu din Bălănești, este de referință pentru noi⁶. Și biserică din Orhei are o absidă destul de

¹ G. D. Smirnov, *Arheologičeskie issledovanija Starogo Orheja*, în *KS*, 56, 1956, p.27-29.

² În altă publicație, G.D.Smirnov afirmă, că biserică a fost distrusă la sfârșitul secolului al XV-lea, fără să o susțină cu vreun argument (cf. G. D. Smirnov, *Iz istorij Starogo Orheja*, în *Isvestija-Chișinău*, 4 (70), 1960, p.77-87.

³ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p.85-87; V. A. Voiccehovski, *Krepost' v Sorokach*, în *KS*, 105, 1965, p.129-133.

⁴ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările române*, București, 1959, p.651.

⁵ Arheologul P. P. Bârnea, revizuiind concluziile lui G. D. Smirnov, îl combate și în legătură cu datarea bisericii de piatră. Este

semnificativ, că el nu susține datarea propusă de primul cercetător al Orheiului din punct de vedere arheologic. În același timp, el susține, că biserică a fost construită în secolul al XVII-lea, după cronologia cimitirului de alături. Probabil P. P. Bârnea n-a luat în considerație faptul, că după prima distrugere a Orheiului din anul 1499, cimitirul a continuat să se extindă în regiunea bisericii de lemn arsă, de lângă cetate, distrugându-i parțial altarul (cf. P. P. Bârnea, *Iz istorij issledovanija Starogo Orheja (1946-1958)*, în *Arheologičeskie issledovanija v Starom Orhee*, Chișinău, 1991, p. 8-9, 34-35.

⁶ Asemănarea bisericii din Orheiul Vechi cu cea din Bălănești a fost semnalată de către V. Vătășianu (în *Istoria artei feudale în Țările române*, p. 628) și Vasile Drăguț (în *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 172).

adâncă (aproape de lungimea naosului, ceea ce ar respinge de asemenea teza, că ar fi putut exista ca paraclis). un naos aproape pătrat și pronaosul poligonal spre vest (fig. 1/1).

Evaluarea monumentului respectiv, a primei lui faze de existență, unica probabil, o efectuăm ținând cont de intermediarii de mai târziu, care au încercat s-o reconstruiască. Aceștia ar putea fi, cum s-a presupus, meșterii lui Ieremia Movilă (1601-1607), domnitor care a încercat la sfârșitul domniei să reconstruiască Orheiul Vechi⁷. Refăcând din construcția ce se mai păstrase încă, ei au scurtat pronaosul, lăsând în afară partea poligonală din axul vestic, apoi au rotunjit la exterior absida altarului cu un adaos, care trădează totuși forma poligonală avută la început⁸ – ambele apreciate greșit, de către G. D. Smirnov, drept contraforturi. Însă meșterii de la începutul secolului al XVII-lea, conduși de conturul inițial, cu o calificare inferioară față de predecesorii lor, au deformat oarecum planul bisericii, în special pronaosul (fig. 1/2), fapt care l-a determinat în fond pe arheologul rus să susțină că acesta a fost adăugat într-o perioadă mai târzie. Reconstituirea variantei inițiale confirmă ipoteze privind asemănarea cu biserica din Bălinești, inclusiv prin prezența pridvorului (fig. 1/3).

Referitor la datarea monumentului, avem deja un prim indiciu: construcția bisericii din satul Bălinești. Mai mulți cercetători au semnalat contradicția ce se ivește între datarea bisericii de mai sus după pisania din 1499, eventualitatea logică a construcției sale mai timpurii⁹, și mențiunea la o dată prea târzie a lui Grigore Ureche. Acesta relatează că, în anul 1504, „Bogdan vodă... trimis-au la împărăția turcilor pre Tăutul logofătul cel mare, cu slujitori, pedestrime, dărăbani, de au dus birul, zece povară de bani și s-au închinat cu toată țara la sultan Suleimanu împăratul turcescu. Iară împărăția de bucurie mare, cu dragoste i-au primit și au dăruit toți banii Tăutului logofătului celui mare și i-au adus în țară și au ziditu pre acei bani o sfântă biserică în satu Bălinești, ce este la ținutul Sucevii și trăiește până astăzi”¹⁰. Mormintele din anul 1494, pisania care indică sfințirea bisericii de ziua Sf. Nicolae 1499¹¹ –, evidențiază o greșală de substanță a cronicarului cu privire la data construcției bisericii din Bălinești. Ea poate fi justificată, deoarece a fost consemnată cu mai mult de un secol mai târziu. Raportată la biserica geamănă din Orhei, greșala lui Grigore Ureche pare nuanțată numai de eroarea pentru localitate, fără să neglijeze probabilitatea construcției unui alt edificiu de același fel, anume în acest oraș.

Reluând informația lui Grigore Ureche încercăm să o privim și sub alt aspect decât ni-l propune renumitul cronicar. Odată dăruiti banii lui Tăutu, acesta nu îi mai datora sultanului, însă trebuia să-i restituie domnului țării, care îi dăduse. Întorcându-se în țară, marele logofăt a înapoiat banii, desigur, lui Bogdan al III-lea. După aceasta s-a convenit, probabil, să se ctitorească o biserică, iar alegerea s-a impus din necesitate. Orheiul, ruinat după invazia tătarilor din anul 1499¹², se refăcea cu greu având nevoie și de o biserică nouă. Prin asemenea circumstanțe, biserica din Orhei, geamănă a aceleia din Bălinești, devine o ctitorie voievodală și boierească în același timp. Indiciul asupra apartenenței sale domnești l-ar constitui pronaosul lărgit, ca și la bisericile de oraș ale lui Ștefan cel Mare, prin acest lăcaș, fiul său Bogdan-Vlad, continuându-i exemplul.

Construirea noului edificiu i-a fost încredințată lui Ioan Tăutu, el ridicând o biserică asemănătoare cu cea din Bălinești, aproximativ în anul 1504 sau 1505. În continuare, evoluția bisericii din Orhei se cere examinată în contextul existenței precare a orașului din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

După mai multe distrugereri repetate, către mijlocul secolului al XVI-lea orașul își va muta vatra mai sus, pe cursul Răutului, unde se găsește și astăzi, perpetuând denumirea vechii localități¹³. Probabil, că mormintele din naosul bisericii lui Tăutu, judecând după podoabele pe care le aveau decedații, ale femeii – cereci de aur cu mărgăritare, iar ale bărbatului – cheutori de argint, brocart cu fire metalice, – ar fi aparținut unui părcălab de

⁷ A. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, p. 48, 49.

⁸ Forma poligonală a altarului la exterior a susținut-o și V. A. Voicechovski, în *Pamjatniki arhitektury Moldavij XII-XVIII v.*, în KS, 56, 1956, p. 46.

⁹ C. Popa, *Bălinești*, București, 1981, p. 34-35.

¹⁰ *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 66.

¹¹ C. Popa, *op.cit.*, p. 35.

¹² G. D. Smirnov, în KS, 56, 1956, p. 38.

¹³ P. P. Bărnea, *Moldavskij srednevekovyj gorod v Dnestro-Prutskom mezhdureč'e (XI - načalo XVI v.)*, Chișinău, 1984, p. 47.

Orhei și soției sale, și care era nevoie, din cauza situației instabile, să stea mai mult la cetate, nefiind atestat în sfatul domnesc din această perioadă¹⁴.

Semnalându-l mai târziu, în anul 1599, pe „preotul Istratii cel domnesc”¹⁵ în Orheiul Nou, ar apărea tentația să întrededem o ctitorie domnească aici. Cum însă prima biserică a fost construită de Vasile Lupu în anul 1638, credem mai plauzibil ca acest „preot domnesc” să se fi transferat din orașul vechi. Eventual, el oficia într-o biserică de lemn, ridicată prin mijloacele localnicilor, însă era cointerestat să-și păstreze titlul împreună cu privilegiile anterioare. Deoarece biserica din Orhei avea pronaosul lărgit, ca la bisericile de oraș ale lui Ștefan cel Mare, faptul dat o apropiere de ele cronologic. În același timp, asemănarea cu biserica din Bălinești, care era o ctitorie familială, mică, nu o identifică în totalitate cu aceasta, cea din Orhei fiind și mai redusă (19 m lungime). Ultima a fost construită după modelul Bălinești (21,85 m lungime), dar în perioada de declin a Orheiului Vechi. Reiese deci, că cea din Orhei n-a putut fi construită mai înainte decât prima ctitorie a logofătului Ioan Tăutu din anul 1499, însă nici prea târziu după aceasta și bisericile de oraș, deci la începutul secolului al XVI-lea.

Fundația de piatră a celei de-a doua biserici, descoperită în anul 1961¹⁶ în apropierea cetății Orheiului, relevă urmele unui edificiu de lemn. Pentru început, valoarea ei a stat în umbra evidenței unei pietre funerare cu inscripție în slavonă, găsită în interior¹⁷. Cercetările efectuate de către același G.D.Smirnov, împreună cu alți arheologi, au dat la iveală partea de sud-vest a bisericii, păstrată sub un val de pământ, ridicat, precum se socotea, pe timpul lui Ieremia Movilă. Peste partea opusă, de nord, a bisericii s-a adâncit șanțul de apărare, latura respectivă ne mai păstrându-se, ca și cea de est, împreună cu altarul, care au fost distruse de mormintele de la începutul secolului al XVI-lea (fig.2/1).

Piatra funerară de pe mormântul aflat în colțul de sud-vest al naosului, cu lungimea de 1,75 m, lățimea de 0,85 m și grosimea de 0,2 m, conținea următoarea inscripție: „în anul 698... (1472 sau 1481) s-a stins din viață robul lui Dumnezeu Cristian, luna mai 12 zile. Amintire veșnică lui și a fost fratele lui pan Galiș”¹⁸. Vlaicu Galiș, unchiul lui Ștefan cel Mare, este menționat pârcălab de Orhei din anul 1481 -, în acest an stingându-se din viață fratele său, înmormântat apoi în biserica de lângă cetate¹⁹. Probabil era principala biserică a Orheiului, care a ars apoi în năprasnica invazie din anul 1499.

Reconstituirea planului. Fragmente de fundație ce reprezintă partea de sud-vest a bisericii le putem lua drept referință pentru reconstituirea planului edificiului în întregime. În acest sens, vestigiile lemnoase puse între pietrele de fundație reclamă unele explicații. Semnalăm mai întâi prezența stâlpilor montați între bârne, dintre care o bârnă, dispusă transversal, delimitează naosul de pronaos. Distanța prea mică (aproximativ 1,6 m) dintre colțul bisericii și bârna transversală ne determină să credem că pronaosul spre vest era mai îngust decât corpul bisericii, fapt confirmat și de configurația pietrelor de fundație (fig.2/2). Prezența pe linia sudică a trei stâlpi montați în direcția vest-est presupun, la o distanță simetrică (3,2 m), și pe al patrulea, care lipsește.

Sistemul de construcție compus din stâlpi montați și bârne fasonate, cunoscut în timpurile noastre²⁰, constă din îmbinarea bârnelor cu stâlpii printr-o „limbă de uluc”, scobită în montanții de secțiune, de regulă pătrată sau dreptunghiulară. Pereții se încheie în partea de sus cu un rând de grinzi, prin îmbinare cu cep. Analizând sistemul de construcție descris, apreciem că și altarul bisericii avea o formă aproximativ pătrată și era mai îngust decât corpul bisericii, aidoma părții terminale a pronaosului din partea opusă (fig. 2/3). În consecință, biserica va măsura în lungime 14 metri, cu ceva mai mult de un metru decât cea de la Putna (după

¹⁴ G. D. Smirnov, *op.cit.*, p. 27-29. Ultima mențiune a pârcălabului de Orhei datează din anul 1533 (cf. *DIR, A, XVI, I*, p. 352).

¹⁵ *Moldova în epoca feudalismului*, I, Chișinău, 1961, p. 162-163.

¹⁶ M. S. Velikanova, *Paleoantropologija Pruto-Dnestrovskego mezhdureč'ja*, Moskva, 1975, p. 143.

¹⁷ G. Smirnov, L. Polevoi, I. Rafalovici, *Nadgrobie XV veka iz Starogo Orcheja so slavjano-moldavskoj nadpis'ju*, în *Limba și literatura moldovenească*, 4, Chișinău, 1962, p. 45-50.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*; M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 7-9.

²⁰ Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 45-47.

tradiție, adusă de la Volovăț), probabil cea mai veche biserică de lemn cunoscută în Moldova –, comparabilă cu aceasta și în lățime²¹.

După plan, biserică de lemn de la Orheiul Vechi se deosebește tranșant de edificiile moldovenești de piatră din timpul lui Ștefan cel Mare. În schimb, asemenea biserici, din aceeași perioadă, sunt cunoscute în Transilvania, la Almașu Mare (jud. Alba, aproximativ 1415), Ribița (1417) și Bârsău (jud. Hunedoara) (secolul al XV-lea)²², (fig. 3/1). Pentru a transpune în lemn un asemenea model de biserică, considerăm de neacceptat, ca el să fi fost adus de la o asemenea distanță. Biserici analoage, cu altar și pridvor pătrat, de tip sală, sunt atestate în această provincie din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, la Sântămăria-Orlea și Strei (jud. Hunedoara), ca cel mai vechi tip de biserică românească păstrată în elevație. Cu structuri pătrate în ax, acest tip de biserică a fost vehiculat sub influența călugărilor cistercieni, în faza de început a goticului timpuriu²³. Pridvorul îngust (numit de Grigore Ionescu vestibul) era justificat de prezența la nivelul superior a unui turn-clopotniță, pe când în partea de jos el se manifesta funcțional ca pronaos²⁴. În faza ulterioară, preferințele pentru forme pătrate vor ceda, în condițiile de evoluție ale goticului, mai întâi la altar, – în favoarea celor poligonale²⁵.

Prezența în Moldova, la Orheiul Vechi, a tipului de biserică cu pridvor îngust s-ar datora în aparență unui fapt întâmplător. Vecinătatea accidentală a bisericii de lemn, care a funcționat până în anul 1499, cu biserică de piatră de tipul Bălinești, construită în anul 1504 sau 1505, exprimă o legătură genetică surprinzătoare. Privite comparativ, aceste două biserici relevă o evoluție de peste două veacuri (a doua jumătate a secolului al XIII-lea – secolul al XV-lea), – când tipul de biserică cu altar și pridvor pătrat, angrenat în canavaua stilului gotic, va adopta forme poligonale. Ca rezultat al acestor schimbări, odată cu modificarea laturii de vest a pronaosul într-o configurație poligonală, se elimină pridvorul pătrat, mai îngust, din ax, care se atașează laturii de sud a pronaosul, prin necesitatea păstrării turnului-clopotniță. Până a fost construită biserică din Bălinești, acest proces se încheiase deja în cadrul bisericilor de lemn din Moldova. Arhitecții lui Ioan Tăutu, eventual însuși logofătul, s-au inspirat în acest sens de la bisericile de lemn locale.

Sesizarea fenomenului de trecere a pridvorului pe latura de sud a pronaosului, apoi transpunerea tipului dat în arhitectura de zid, pentru prima oară la Bălinești, evocând un proces de durată, evidențiază prototipul bisericii de lemn – cu altar și pridvor pătrat -, cu largă răspândire în Moldova încă înainte de formarea statului, corespondent cronologiei de evoluție a stilului gotic.

În secolul al XV-lea, când se constituie definitiv stilul moldovenesc al bisericilor de piatră, disociem aici stilul dominant al domnitorului, pe de o parte, și stilul transpus din arhitectura locală a bisericilor de lemn. Ctitorii boierești – fie din Lujeni, Dolheștii Mari, Bălinești, nișa clopotniței în biserică lui Luca Arbore, vădesc o interpretare deloc întâmplătoare sau culeasă de pe aiurea, cât transpunerea mai mult sau mai puțin disimulată a tradiției bisericilor de lemn, concret, a prototipului cu altar și pridvor pătrat în ax. În peisajul edificiilor de lemn, apariția bisericilor de tip triconc, de factură bizantino-balcanică, s-a datorat implantării lor începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin intervenția și forța dinastiei domnitoare a Mușatinilor, și impusă în Moldova de la un domn la altul, în funcție de prestața politică a fiecăruia. Prezența dominantă între bisericile de lemn, care nu repetă formele bisericilor domnești, a aceloră cu absida decroșată (mai îngustă decât corpul bisericii), relevă proveniența lor din biserică inițială cu altar și pridvor de formă pătrată²⁶.

Referindu-se la bisericile de tip sală din Transilvania, compuse „din navă și corp aproximativ pătrat”, în categoria cărora a inclus și bisericile din Sântămăria-Orlea și Strei, Virgil Vătășianu le pune „din punct de vedere planimetric, în relație mai strânsă cu vechile biserici de lemn”²⁷. În ceea ce privește bisericile moldovenești de lemn, anterioare arhitecturii de zid, la acestea „nava va fi fost aproximativ pătrată, tinda și altarul uneori la fel, dar alteori poligonale”²⁸, autorul menționat semnalând două variante în elevație, „în sistemul învelișului

²¹ G. Bratiloveanu, M. Spânu, *Monumente de arhitectură în lemn din ținutul Sucevei*, București, 1985, p. 61.

²² Gr. Ionescu, *op.cit.*, p. 190.

²³ V. Drăguț, *op.cit.*, p. 30-31.

²⁴ Gr. Ionescu, *op.cit.*, p. 144.

²⁵ V. Drăguț, *op.cit.*, p. 32.

²⁶ I. Panait Cristache, T. Elian, *Bisericile de lemn din Moldova*, în *MMS*, 7-9, 1969, p. 480-481, tipul c, d, e.

²⁷ V. Vătășianu, *op.cit.*, p. 73,74.

²⁸ *Ibidem*, p. 623.

interior²⁹, primul legat de tipul bisericilor transilvănene de lemn, iar al doilea înrudit cu bisericile de piatră moldovenești cu plan triconc.

În aceeași ordine de idei, remarcăm specificul evoluției bisericii cu altar și pridvor pătrat în Transilvania. Aici, în biserică de tip sală, pridvorul – cu funcția de pronaos – încetinea transformarea lui cu o reținere conservatoare: deși altarul lua forma poligonală, pridvorul cu funcția de pronaos rămânea intact din necesități legate de oficierea slujbei ortodoxe. Spre confirmare dispunem de biserică Bogdăneștilor din Cuhea, cu altarul poligonal și pridvorul pătrat²⁹. În Moldova, unde ortodoxia era apărută la nivel oficial, delimitarea pronaosului s-a făcut în interiorul navei (ca la Orhei), la care, pridvorul, inițial, se manifesta ca o terminație mai îngustă a pronaosului. Numai trecut pe latura de sud împreună cu turnul-clopotniță, din nevoia utilizării ei, el va căpăta o însușire funcțională, delimitat ca al patrulea compartiment de plan în biserică.

Datorită experienței rezultate din transformările menționate mai sus, pridvorul, readus în ax, de lățimea corpului întreg, va fi atașat bisericii domnești de la Putna³⁰, după ce cunoscuse experimentarea funcțională în bisericile de lemn de tipul Bălinești. S-ar părea, luând în calcul felul implementării pridvorului în bisericile mari de mănăstire, cu accesul dinspre sud și nord, că la început, la bisericile de lemn cu pronaos poligonal, pridvorul era fixat pe latura de sud pentru susținerea clopotniței, la nivelul de jos fiind deschis, cu acces din două părți. Apoi, în același timp cu trecerea pridvorului din axul vestic pe latura de sud, s-a produs generalizarea accesului în pronaos la multe biserici prin partea sudică. Chiar și factura gotică a turelor de la bisericile domnești a fost influențată, posibil, de turnul-clopotniță al bisericilor de lemn, în condițiile în care primele le excludeau din corpul bisericii pe cele din urmă prin implantarea programului de arhitectură oficială. În acest sens prezintă interes turnul de la biserică de lemn din Petrușeni (1702), una din bisericile de tipul Bălinești de lemn din Basarabia (fig. 4).

Momentul de esență evolutivă, cum este trecerea bisericii cu altar și pridvor pătrat în ax spre forme poligonale, s-a produs în intervalul de timp determinat de noi de la stabilirea prototipului inițial – a doua jumătate a secolului al XIII-lea – până în al doilea sfert al secolului al XV-lea, când, drept rezultat al interferenței arhitecturii de lemn cu cea de zid, va lua naștere la bisericile domnești pridvorul. Transformările acestui tip de plan au decurs destul de neunivoc și nici nu au fost definitive. Este posibil ca el să fi fost perpetuat mai departe în varianta originală. Reaparitia pridvorului îngust cu turn-clopotniță la biserică Sf. Teodori din Iași (1767) ne servește ca un indicator în acest sens. Turnul-clopotniță încorporat în biserică apăruse ceva mai devreme. Pe de o parte, legat de slăbirea puterii domnești, pe de alta, ca urmare a sintezei culturale generale românești, aceasta se înregistrează mai întâi la biserică Sf. Nicolae din Suceava (1611), alături de turla voievodală, realizare posibilă numai după construcția bisericii mănăstirii Galata (1583), cu două turlă. Ca primă încercare însă, la început, „ascunsă” sub un acoperiș întregit, clopotnița a evoluat de la turnul din biserică de lemn în arhitectura de zid, în nișele de la Arbore (1503) și Reușeni (1504) și, apoi, printr-un compromis cu programul domnesc, ingenios, la etaj, dar tot sub un singur acoperiș; – la Părhăuți (1522).

În cadrul arhitecturii de lemn, biserică cu altar și pridvor pătrat a dat naștere inclusiv tipului numit în cruce³¹, reprezentat prin biserică din Căbești (1748), care se structurează în trei pătrate după compartimentele de plan, dintre care al naosului, mai mare, reprezintă cu două laturi brațele mici, iar cu celelalte, două pătrate dispuse în ax (altarul și pronaosul), brațele mai lungi ale crucii (fig. 3/2).

Alt tip de biserică, de asemenea susținut de domnie alături de cel triconc în a doua jumătate a secolului al XV-lea, era cel dreptunghiular cu absida semicirculară la altar (Borzești, 1494; Războieni, 1496). Acestuia îi aparține și biserică de lemn din Volovăț (adusă de Ștefan cel Mare la Putna), cu absida poligonală – nedecroșată –

²⁹ M. Porumb, *Vechi biserici din secolele XIII-XVI*, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1981, p. 81.

³⁰ *Arta creștină în România, 4, secolul al XV-lea*, cu *Studiu introductiv și prezentarea planșelor* de V. Drăguț, București, 1985, p. 118-119.

³¹ V. Vătășianu, *Contribuții la studiul tipologiei bisericilor de lemn din Țările Române*, în *AIICluj*, III, 1960, p. 29-32; Gr. Ionescu, *op.cit.*, p. 70-72.

exprimând prin acest procedeu varianta rotunjită a bisericii de piatră³². Ultimul grup de biserici la care ne referim, susține dovada primei afirmări arhitectonice bisericesti de zid a românilor, luând în considerare atestarea lor timpurie la Drobeta-Turnu Severin, atât în cetate, cât și în oraș. Cu pronaosul poligonal spre vest, biserica de lemn de la Putna poate fi atribuită „model” goticului postcistercian, deci mai târzie în Moldova decât tipul de altar și pridvor pătrat în ax.

Odată cu slăbirea puterii domnești, în secolele XVII-XVIII, tradiția bisericilor de lemn va răzbi cu o intensitate și mai mare în arhitectura de piatră. Biserici cu turn-clopotniță deasupra și turlă pe naos devin acum soluția de compromis între sistemul arhitectonic susținut de domnia țării, începând din secolul al XIV-lea, și tradiția lăcașelor de lemn anterioare. Deseori programul oficial era abandonat cu desăvârșire, drept rezultat al propulsării unor clase noi pe arena social-politică, în favoarea unor biserici dotate numai cu un turn-clopotniță în axul de vest.

Ipoteza influenței arhitecturii de lemn asupra celei de cult, în piatră, au susținut-o mai toți cercetătorii. În acest sens, prin exemplul de la Orheiul Vechi, se confirmă opinia literaturii de specialitate. Susținem, în acest sens, și părerea lui G. Curinschi Vorona, după care „sursa bizantină s-a suprapus peste cea locală, populară”³³, dar nu putem fi de acord să admitem și sursa „populară”. Afirmarea influenței arhitecturii de lemn populare asupra celei de cult în piatră, adică a oricărei arhitecturi populare, inclusiv a locuinței, nu pare convingătoare, fiind greu de admis în condițiile cultului generalizat într-un spațiu transnațional, cum era creștinismul. Numai influența unei arhitecturi ecleziastice de lemn (ne referim la forme arhitectonice, nu la soluții constructive), constituie, după părerea noastră, un suport pentru aserțiunile de acest fel. La rândul ei, locuința populară, probabil a influențat lăcașul religios în faza incipientă a creștinismului.

În secolele XIII-XV poporul român, edificând și dezvoltând statele medievale proprii, trebuia să se conformeze anumitor canoane religioase. Printr-un concurs de împrejurări, în parte datorate legăturilor, probabil, ale domnitorilor moldoveni cu sudul Dunării și, pe de alta, realizând o individualitate politică proprie, începând cu Bogdan din Maramureș, acel „infidel” al regelui catolic³⁴, continuată apoi cu și mai mare zel de Mușatini, – s-a ajuns la o orientare stilistică a arhitecturii religioase, într-o corelare directă cu propriile aspirații de manifestare culturală.

În concluzie, menționăm prezența la Orheiul Vechi atât a bisericii de lemn cu altar și pridvor pătrat, care a funcționat până în anul 1499, cât și a bisericii de piatră asemănătoare cu cea din Bălinești, ctitorită de asemenea de către logofătul Ioan Tăutu în anul 1504 sau în 1505. Între biserica de lemn și cea de piatră se constată o legătură genetică concludentă, derivând din evoluția stilului gotic –, de la structuri pătrate spre cele poligonale. Această experiență a contribuit la afirmarea funcționalității pridvorului în bisericile moldovenești de lemn, de unde va fi preluat de arhitectura domnească. În aceste condiții, pridvorul va fi atașat bisericii lui Ștefan cel Mare de la Putna în anul 1484.

Semnalând și alte trăsături ale bisericii cu altar și pridvor pătrat sau poligonale, cum ar fi absida decroșată sau clopotniță într-un corp întreg cu biserica, în special la ctitoriile boierești, relevăm în același timp răspândirea cea mai largă, dacă nu generală, a acestui tip de biserică în arhitectura de lemn din Moldova secolului al XV-lea, ca și în veacurile anterioare. Peste tradiția dată s-a suprapus arhitectura domnească oficială de zid, care, prin implantarea tipului triconc de origine bizantino-balcanică, s-a concretizat într-o sinteză originală, constituind definitiv stilul moldovenesc al arhitecturii epocii lui Ștefan cel Mare. La baza acestei arhitecturi există în fond trei tipuri de biserici: tipul Bălinești, evoluat din biserica cu altar și pridvor pătrat (și cu alte variante), biserica de tip triconc și cea de tip dreptunghiular, cu absidă semicirculară nedecroșată, reprezentată prin biserica de lemn de la Putna.

În secolele XVII-XVIII biserica de lemn cu altar și pridvor pătrat și turn-clopotniță deasupra va influența din nou, mai puternic, arhitectura bisericilor de zid, atât prin varianta sa evoluată – tipul Bălinești –, cât și prin tipul original sau cu alte variante ale lui. În acest timp, turnul-clopotniță va apare frecvent alături de turla bizantină, reprezentând un compromis plastic între programul de arhitectură oficială, domnească, și tradiția bisericilor de lemn.

³² Vezi nota 21.

³³ Gh. Curinschi Vorona, *Introducere în arhitectura comparată*, București, 1991, p.96-97.

³⁴ G. Moisescu, Șt. Lupșa, Al. Filipescu, *Istoria bisericii române*, I, București, 1957, p.172-173.

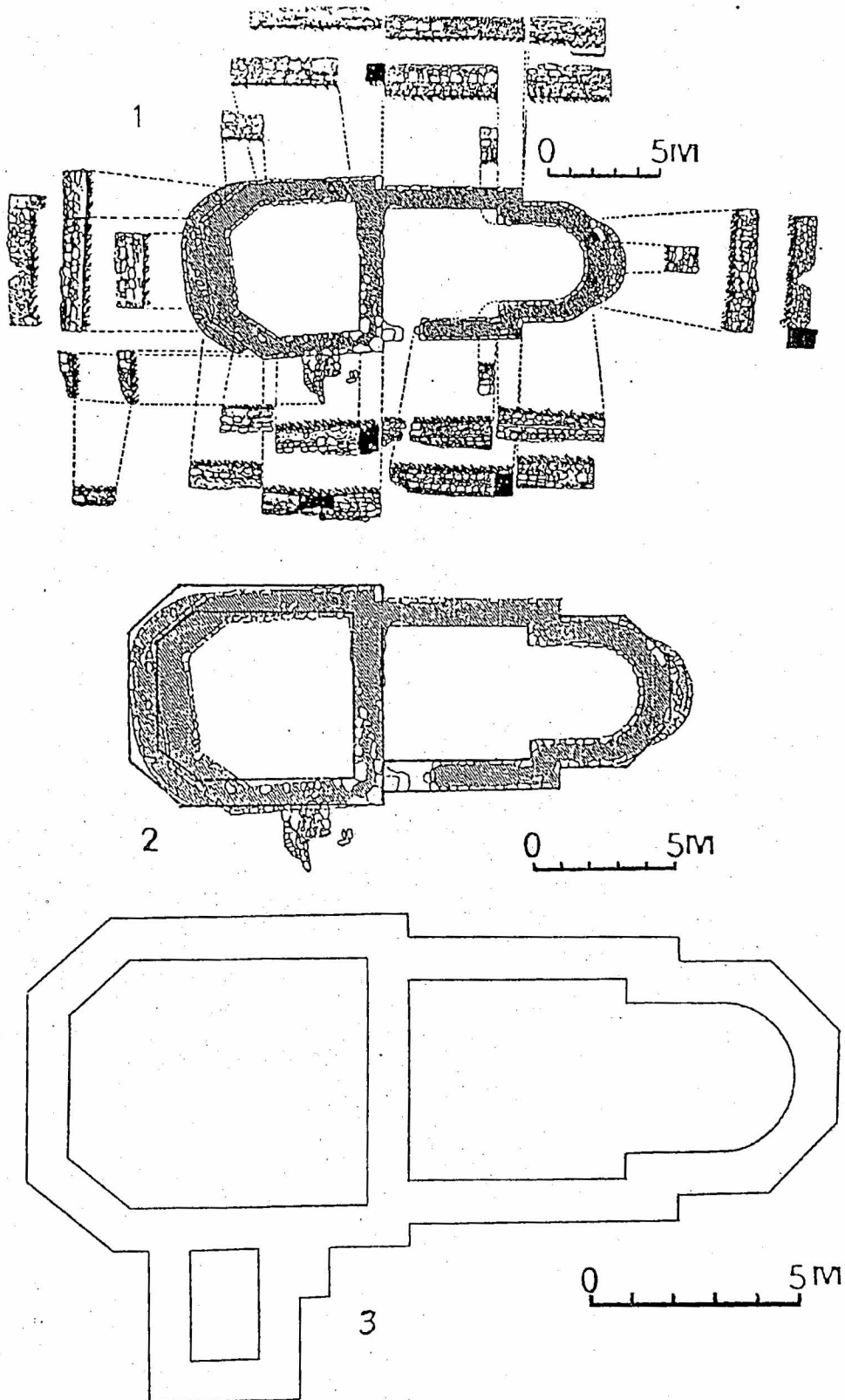

Fig. 1.1, fundația bisericii de piatră, descoperită de G.D.Smirnov la Orheiul Vechi; 2, reconstituirea planului bisericii inițiale de la începutul secolului al XVI-lea; 3, reconstituirea pridvorului.

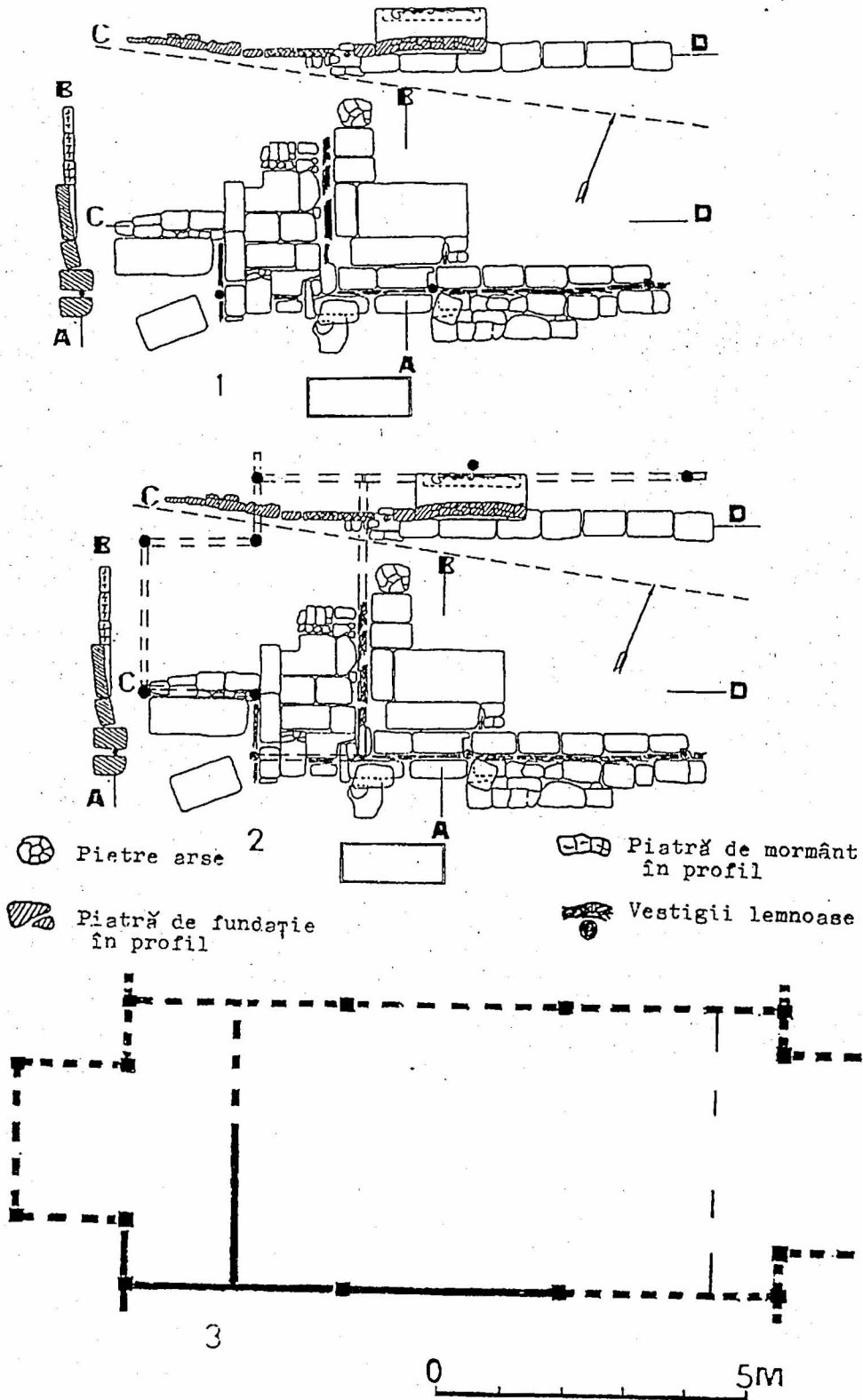

Fig. 2.1. fundația bisericii de lemn, descoperită la Orheiul Vechi; 2, reconstituirea planului părții de vest a bisericii de lemn; 3, reconstituirea planului întreg al bisericii de lemn.

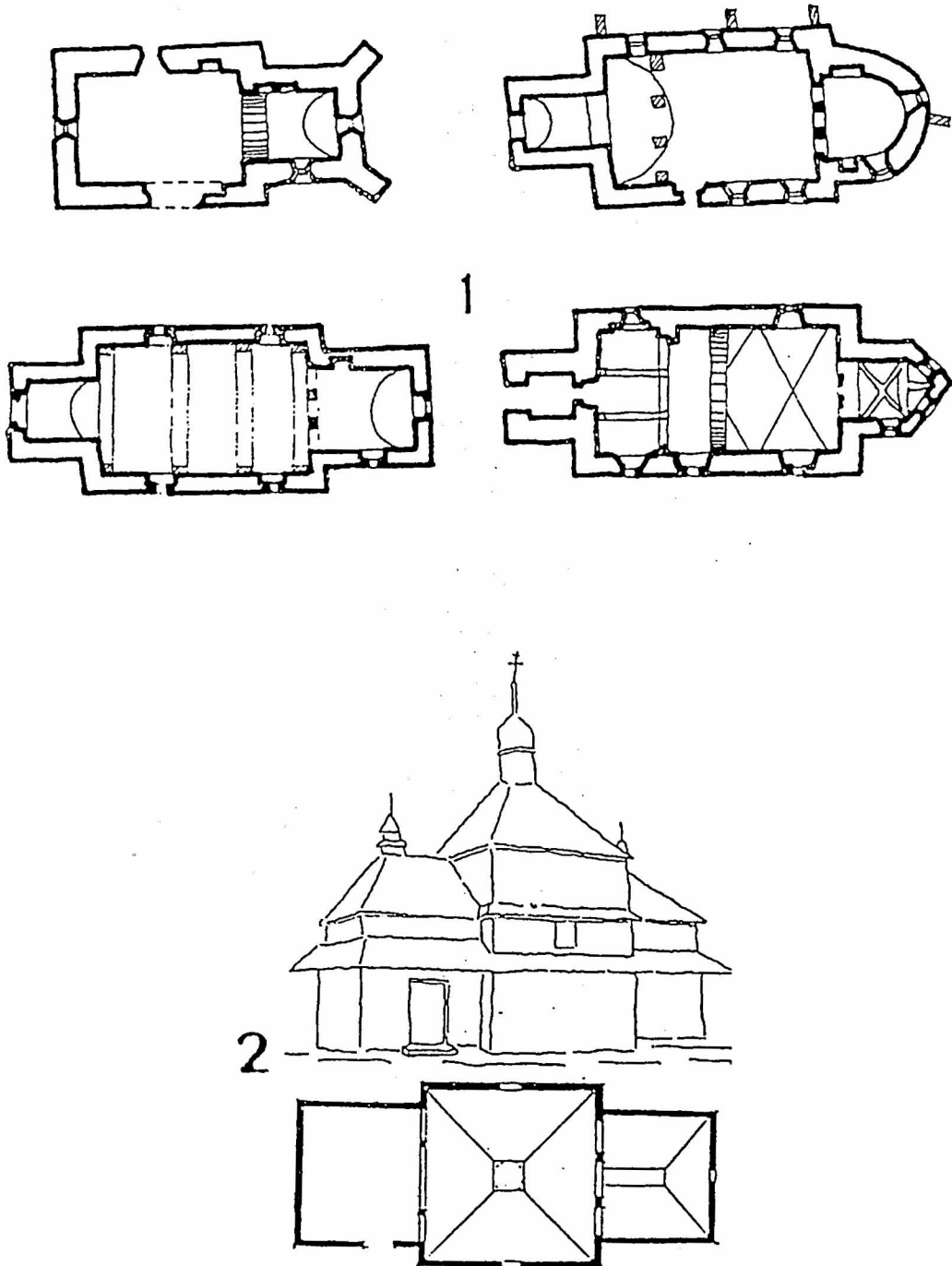

Fig. 3.1, biserici cu pridvor pătrat din Transilvania; 2, biserica de lemn de la Căbești (Bucovina).

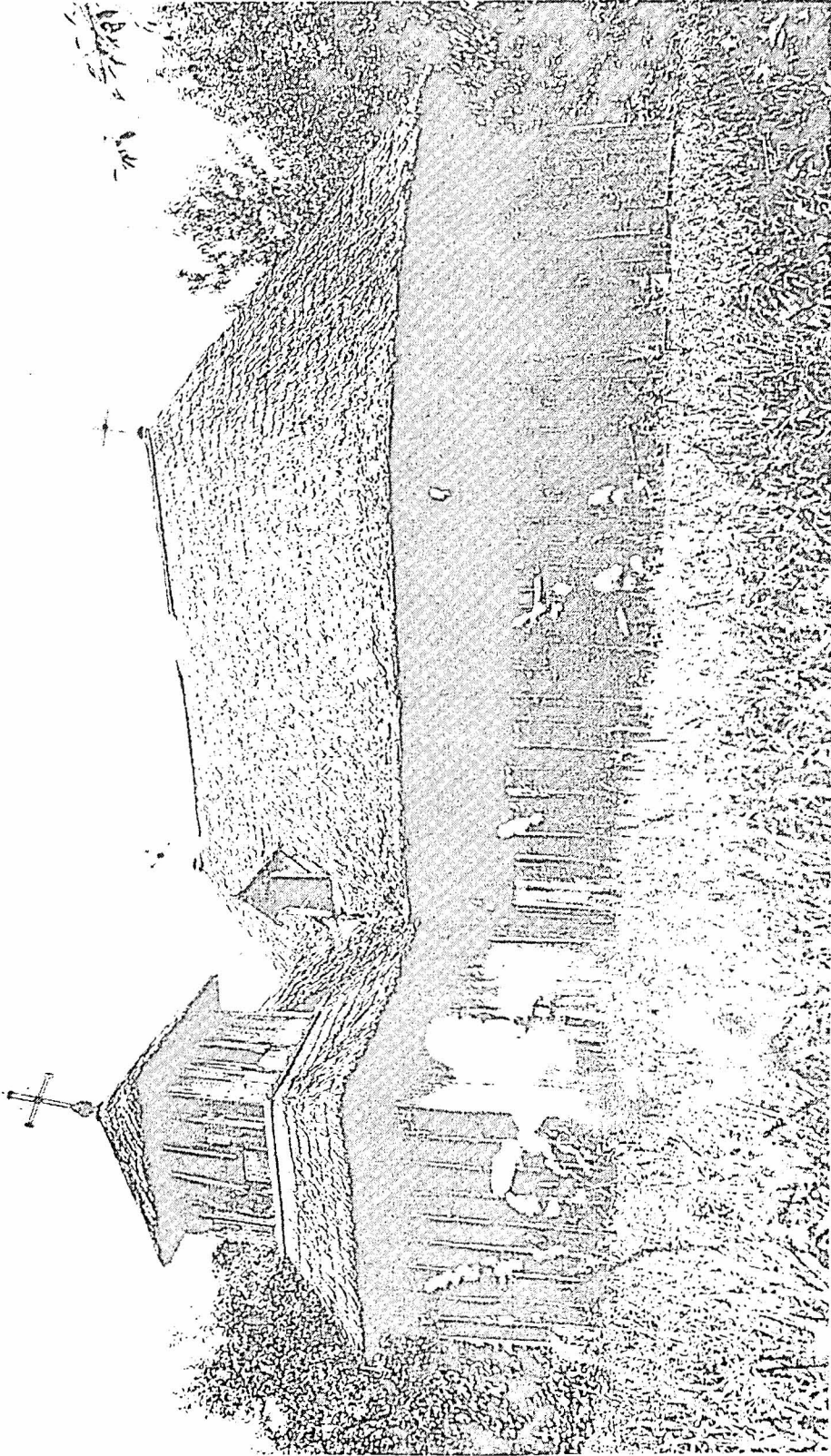

Fig. 4. Biserica de lemn de la Petrușeni (Basarabia).

ÉGLISES D'ORHEIUL VECHI (XVe-XVIe SIÈCLES)

RÉSUMÉ

Relevante pour l'architecture ecclésiastique en Moldavie, l'église en pierre d'Orheiul Vechi (l'Ancien Orkhei), construite en 1504-1505 (fig. 1), fait montre d'une liaison génétique surprenante avec l'église en bois de la même ville, détruite par un incendie en 1499 (fig. 2). Évolué dans un cadre rétrospectif, par l'évolution du gothique à partir de formes carrées en axe vers les formes polygonales, nous signalons la fréquence du type d'église à autel et hall carré, qui correspond à la chronologie de ce style, antérieur à la formation de l'État au milieu du XIVe siècle. L'évolution du phénomène en discussion a culminé par la transposition parallèle, en pierre, de l'église du logofete Tăutu de Bălinești en 1499. Antérieure à celle-ci, l'église voïvodale du monastère Putna avait bénéficié elle aussi de l'expérience du type correspondant aux églises en bois, auxquelles elle avait emprunté, en 1484, le rôle du hall (toujours répandu par la suite également) – un compartiment de plan supplémentaire par rapport aux quatre autres compartiments qu'elle avait déjà eus, à savoir le pronaos, la crypte, le naos et l'autel.

Tout en saisissant ce phénomène de nature évolutive dans le cadre du gothique, à partir des structures carrées vers des structures polygonales, nous avons remarqué, d'une part, le prototype de l'église en bois, largement répandu en Moldavie avant la généralisation du système constructif des églises en pierre. De la sorte, l'église à autel et à hall carré en axe et surmonté d'une tour-clocher s'est perpétré en Moldavie médiévale autant par le type d'évolution gothique (Bălinești), que par le type originaire ou par d'autres variantes jusqu'au XVIIIe siècle et plus tard encore. D'autre part, dans le cadre de l'apport de l'architecture des églises en bois à la constitution de certains styles des édifices en pierre, on constate, simultanément à l'apparition et à l'affirmation de l'État (aux XIVe-XVIe siècles), tout d'abord une antithèse ferme entre la tradition des églises en bois et le programme d'architecture byzantino-balkanique, voïvodale, ensuite une synthèse de compromis (aux XVIIe-XVIIIe siècles), pour que, par la suite, on aboutisse, et les cas n'étaient pas rares, jusqu'à négliger le style dominant de l'architecture officielle (XVIIIe siècle – début du XIXe siècle), qui sera remplacé par les transpositions en pierre des modèles traditionnels des églises en bois.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1.1, les fondations de l'église en pierre, découvertes par G. D. Smirnov à Orheiul Vechi; 2, la reconstitution du plan de l'église initiale du début du XVIe siècle; 3, la reconstitution du hall.

Fig. 2.1, les fondations de l'église en bois, découvertes à Orheiul Vechi; 2, la reconstitution du plan du côté ouest de l'église en bois; 3, la reconstitution du plan général de l'église en bois.

Fig. 3.1, églises à hall carré de Transylvanie; 2, l'église en bois de Căbești (Bucovine).

Fig. 4. L'église en bois de Petrușeni (Bessarabie).

Traduit par
MICHAELA SPINEI